

M. T. R. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. Ref.
Sur.

737

Title: *Atma Shiksha*

737

737

आत्म शतकम् (?)

:	Atma Shatkam	:	Title
:	:	:	Author
:	Vidyāraṇya	:	Editor
:	:	:	Year, Vols.
:	:	:	Publisher
737 :	:	:	Remarks

आत्मसु

9

श्रीगणेशायनमः॥ हरिः ॐ हस्त्या॥ इत्यमथापत्रयेराप्रागविद्याप्रपञ्चिता॥ नावता ब्रह्मविद्यायां पुरुषस्य मायाधिकारः संपन्नः कर्मकांडेनैः कर्मभिः
विविदिषाय उतपन्नत्वादपाठ उपाविनैकाग्र्यसंपन्नत्वाच्च न तत्पतेशमदमादयेगुणा अर्थसिद्धौ तत्त्वविद्यायां प्रतारंगभूताः॥ शांतीदात्र उ
परतस्मिन्निष्ठः समारितो प्रत्वात्मन्येकात्मानं पश्यतीति श्रुतेः॥ अतोयत्माधिकारिणामुपलभ्य श्रुतिरध्यापत्रयेराब्रह्मन तत्त्वविद्यायै सुप्रदेष्टमादौत
त्वे सग्रहेण संचयति॥ श्रुतिः॥॥ आत्मावा इदमेवाग्र आसीन्नान्यत्र त्विचनमिषदिति॥॥ आत्मशब्दार्थो महर्षिस्मिरेव स्मर्यते॥ यच्चात्मो नित्यदा दत्ते
याच्चातिविषयानिह॥ यदस्य संततो भावस्तस्मादात्मेति किर्तित इति॥ द्विविधो ह्यत्मा व्यवहारविशिष्टः देवत्वश्चेति॥ व्यवहारोपिविविधः॥ जा
गरात्स्वप्नः सुषुप्तिश्चेति॥ तत्र सुषुप्तावप्यजीवः स्वोपाधिविहितये सति परमादनंदरूपे ब्रह्म प्राप्नोति॥ तथा च केवल्योपनिषदि श्रूयते॥ सुषुप्तिकाले
सकले विलीने तमोभिभूतः सत्वरूपमेतीति॥ तस्मादाप्नोतीत्यात्मेति स्मर्यमाणं प्रथमनिबं चनद्रष्टव्यं॥ स्वप्रावस्थापामप्यजीवो जागरात्स्वपरा
यवासानाः सर्वा आदत्ते॥ तथा च वाजसनेयिन आमनंति॥ स यत्राप्यप्रस्वपितीत्यस्य लोकस्य सर्ववतो मात्रानपादाय स्वयं विहितं स्वयं निर्माय स्व
नभासास्वेन ज्योतिषा प्रस्वपितीति॥ अस्यायमर्थः यदायं जीवो नाकूवक्ष्यरादिदशविधबाह्यकारणोपरितरूपप्रस्थापप्राप्नोति तदा नीमं वा
तो गिरिनदी समुद्रमनुष्यपश्यादिसर्वपदार्थोपेतस्य लोकस्यैन्द्रियैरल्लोक्यमानस्यास्य जगतो मोहांतेशरूपां वाचनामपादाय तत्तत्पदार्थं भ्या उप

सम०

धिद्यस्वयं स्वीकृत्य ततो जागरात्मानं स्वयमेव दिनाश्वमेव जगद्रूपं स्वयमेव निर्माय जगदाकारेण प्राप्तात्तेन तेन भासा स्वकीयेनांतःकरणेन
 तथा स्वेन ज्योतिषा स्वहृत्पदैतन्मेन कल्पितपदार्थावभासकेन युक्तं स नृप्रस्वपितीति ॥ तस्माद्वासनास्वीकारादादत्त इत्यात्मेति द्वितीयं निर्वचनं द्रष्ट
 व्यं ॥ जागरात्तावत्तावत्पञ्चसुरादीन्द्रियैर्ब्रह्मरूपमिदं विषयानतिष्ठंते ॥ तथा चाप्यवशिष्टं केवेमास्मापते ॥ अत्र पानादिविचित्रभोगैः स एव जाग्रस
 रितुमिमेतीति ॥ ततो ब्रह्मविषयभोगानतीत्यात्मेति तृतीयं निर्वचनं द्रष्टव्यं ॥ उपाधिविशिष्टस्यावस्थात्रयस्य प्रजीव्यनिर्वचनं त्रयमुक्तं ॥ अथ के
 वलस्य निर्वचनमुच्यते ॥ यद्यस्मात्काशां दस्यात्मनो भावः स्वभावविशेषः संततः परिच्छेदरहितः ॥ तथा च ॥ सत्यज्ञानमनंतं ब्रह्मेति सुखं तो देशप
 रिच्छेदकालपरिच्छेदवत्कूपीछेदरहित्यत्वात्सामान्यमममिहितं तस्मादतिसातत्वेन सर्वत्र संगच्छतीत्यात्मेति चतुर्थं निर्वचनं द्रष्टव्यमि
 ति ॥ एवं सत्यत्र आत्मतत्त्वनिर्देशस्य प्रस्तुतत्वादां वडैकारसत्वेन संततत्वमात्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं ॥ यदि धातुप्रत्ययजन्यमवायवार्थं नुपेक्ष्य ह्य
 माश्रित्य स्वस्वरूपवचित्तमुच्येत ॥ तदाप्यध्यात्मस्य निखिलस्य जातो विद्यानत्वेन सर्वस्वरूपमस्ति ॥ न ह्यारोपितानां सर्पधारदंडमालाबलिसुदं
 त्रितत्वादीनामश्रि विद्यानभूतां जुमंतरेणा किं विदन्यद्वास्तवं स्वरूपमस्ति ॥ किं वज्रनायकयमात्मशब्दोपैगकः यदि वारूरः सर्वथापि सतंतो वडैकारस
 र्वजगदविद्यानत्वेन तदीयवास्तवस्वरूपभूतस्य तदर्थो आत्मशब्दनात्र विवक्षितः ॥ देशव्यवधारणार्थः ॥ इदमिदानीं प्रत्यक्षादिप्रसादं जनीमारौः

आत्म-प०
२

सर्वेऽपि प्रतीयमानं जगद्वैतम् चेत् सर्वमात्मैवासीत् न तत्कार्यभूतं नाम रूपात्मकं जगदासीत् ॥ नाप्यात्मगोचरो शब्दप्रत्ययो पूर्वमासीत् लोके मत्कार्यभूतव
दशागवाद्युत्पत्तेः सर्वमन्देवस्ति ननु घटादिकं तथापि मद्रौचरो शब्दप्रत्ययो विद्येते तद्वदत्रापि प्रसक्तौ सत्यां शब्दप्रत्ययावपि वैश्वेन व्यावर्त्ये
ते ॥ देहेन्द्रियादीनामभावेनाजिह्वा निष्पाद्यशब्दस्य मनो निष्पाद्यप्रत्ययस्यावाभावः सतस्युपपद्यते न चिदमात्मासीदिति सामानाधिकार
ण्येन जगद्वैशिष्ट्यात्मानः प्रतीयते नीलसुतलमिति सामानाधिकारण्यप्रवागे सत्यत्वे द्रव्यस्य नीलवर्णत्वादेविष्टस्य प्रतिभासनात् ॥ मैवं ॥
वैशिष्ट्यसत्यं प्रशब्दवैयर्थ्यप्रसंगात् इदानीं जगद्विशिष्टप्रतिभासत इत्युपपत्त्या त्वितिकालपरित्यज्य केवलमात्मानं वक्तुमशक्यत्वेन सचेत् प्रा
चीनकालउपादीयते ॥ तदेव मनो न वाक्येनाखंडेकात्मत्वं सूचितं भवति ॥ एकादिशब्दोऽखंडेकात्मत्वं स्पष्टीक्रियते ॥ लोके वृक्षादिपद
र्थेषु स्वगतः सजातीयो विजातीयश्च विविधो भेदोऽस्ति ॥ तत्र शाखास्त्वप्युदीनां परस्परप्रतियोगिको वृक्षस्य स्वगतो भेदो वृक्षांतरप्रतियोगिकः
सजातीयः पाषाणादिप्रतियोगिको विजातीयः ॥ तद्वदात्मनोऽपि प्रसक्तौ एकशब्देन स्वगतो भेदो व्यावर्त्यते ॥ वृक्षवत्तानां त्वेको न भवति किं त्वे
कात्मक इत्यर्थः ॥ एवमशब्देनात्मा व्यावर्तिः ॥ यो यमेकः एव न त्वयः कश्चित्तादृश इत्यर्थः ॥ नाप्यदित्यादिना विजातीयभेदो निषिध्यते ॥ अ
न्येन तात्मानोदितस्तु तां किं वनं किं विदपि वस्तु न भिषत् ॥ धातूनामनेकार्थत्वात् नासीदित्युक्तं भवति ॥ न च जगदुत्पादनाय साधारणायाः

राम०
२

शक्तेरंगी कार्यत्वादन्यसद्भावः शंकनीयः ॥ आत्मशक्तित्वेनावस्तुत्वेन च मायायाः एव गणनानर्हत्वात् ॥ न हि मत्स्वभ्यो जीवितं प्रयच्छतः स्वामिनस्त
वैतावद्वनं त्वदीयशक्तेः श्रेतावदिति विभज्य गणयन्ति ॥ नाप्यवस्तुभूतवद्रप्रतिविंबादिकमभिलक्ष्य द्वैबद्रमसौ वस्तुभूतावित्येवं बुद्धिमंतो व्य
वहरन्ति ॥ तस्मादंगीकृत्या मपि मायाया मात्मनोऽखंडेकात्मत्वायानकोपि विद्योऽस्ति ॥ ईदृशः स्यादितत्रापि जगदुत्पत्तेर्न तदानीं व्यर्थो यमश
ब्दप्रयासः स्यात् ॥ सामानाधिकारण्यनुवाधाया मुपपद्यते ॥ यस्तु दीयश्चोः संस्मरणस्यैवं बाधदर्शनात् ॥ तद्वदत्रापि जगत्वेनेदं इदानीं प्र
तिभासते तजगन्नभवति किं त्वत्मेवैत्येवो जनीयं ॥ न चिदानीं मपि तत्त्ववितृष्ट्यानेदं जगत् ॥ किं त्वत्मेवाबाधे ॥ तथापि बुभुत्सोर्मूर्खस्य जगत्प्रत्य
यदादृशानुभवविरोधाद्द्रोमाभादिति सचेत् प्राचीनकालमुपन्यस्यते ॥ कालस्यापि सृष्टयर्थात्कालवाचको यशश्चेत्तुपपन्न इति चेन्न पराप्रसि
ध्यनुसाराण्यत्वात् पराप्रसिध्योपरो बोधनीय इति न्यायः ॥ परस्परे बुभुत्सोः पूर्वसीष्टवर्तमानसृष्टोर्मध्ये प्रलयकालप्रसिद्धिर्नास्ति अतस्तदीयभाष
या बोधयितुमशक्यं इत्युच्यते ॥ अनेनैव न्यायेनात्मासीदिति शब्दद्वयं पराप्रसिध्या योजनीयं ॥ अन्यथा पुनरुक्तिपरिहाराय शब्दद्वयस्यार्थभेदोऽंगीकृत्ये
सतिसत्ताविशिष्टात्मेत्येव प्रतिभासादाखंड्यत्वं हि स्यात् ॥ श्रुतेस्त्वात्मशब्दोपेयीयत्वेनाभिमतौ ॥ अतएवात्मा वा इदमेक एवाग्रआसीदित्यस्य त्वा

नेष्टं दोगाः॥ सदेव सोमोदमय आसीदिति॥ पठंति॥ सर्वथा सर्वभेदप्रत्यक्षात्माविवक्षितेन गृहीतव्यं गार्भादिलोकिक आत्मा एतच्च तृतीयाध्याय
स्य तृतीययादेविंति॥ आत्मा वा इदमित्यत्र विराट् स्यादयं वेष्टः॥ भूतासृष्टेभ्योऽस्याद्वाधानयनादिराह॥ भूतोपपत्तेरस्य स्याद्वेद न स्याद्वधारणा
त्॥ अर्थो वा दोगवाद्युक्तिर्वैष्णवात्मविवक्षिता॥ आत्मा वा इदमेकवाय आसीदित्यत्र विराट् स्यादयं वेष्टः॥ इति संदहे विराटे वा त्वाशब्दे वा चोने
श्वरः॥ कुतः॥ स ईसतलो कालुस जाइति॥ पंचभूतस्य मनुक्ता लोकमात्रस्य विरमिधानात्॥ इष्ट्वा प्रकरोषतेति रीयं दोगादिषु भूत
स्य विधानदर्शनात्॥ ताभ्यो गमाय्यपदिनि चोक्ता वाधानयनं शरीरिणो विराजो घटनेन त्वशरीरस्य परमेश्वरस्येति प्राप्ते ब्रूमः॥ एकवाय आ
सीदित्येदेतावधारणा दी श्वराजो घटनेन त्वशरीरस्य परमेश्वरस्येति प्राप्ते ब्रूमः॥ आत्मशब्दार्थः॥ तथा सति शास्त्रांतरां कृतमस्य विरत्रोप
संहर्तुं शक्यते॥ यद्वा वाधानयनं तदर्थं वादरूपं तत्रेदं न स्यात्तान्त्रीयापुहमार्थत्वाभावात्॥ अथ भूतार्थं वादं मन्मथास्तर्हि विराजदिवा
रापरमेश्वर एकगवादिकमानयतु॥ श्रूयमाणा सगवादिप्रपंचस्य सर्वस्यार्थवादत्वे श्रुतेर्विवक्षितार्थः॥ कोपिनसिधेदिति चेन्न॥ जीवब्रह्मे
कस्य विवक्षितत्वात् आत्मा वा इत्यप्येकस्य एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततमप्रपत्ता॥ प्रज्ञानं ब्रह्मेत्युपसंहारात्॥ तस्मादीश्वर एव आत्मशब्दवाच्यः॥

इत्थं संश्रयेणात्मतत्वं सूचितं॥ तच्चाध्यासोपापवादाभ्यां प्रपंच्यते॥ न त्रुष्ट ईसत रस्यारभ्यायमावस्य इत्युक्तेन ग्रंथेनाध्यासोपपंच्यपि तु काम आद
वा सोपपंच्यतुति॥ स ईसतलो कालुस जाइति स ईमा ह्यो कानसृजतेति॥ आत्मवा इत्यनेन सूत्रेणा सूचितः परमेश्वरः पृथिव्यादी नलोकान्
क्ष्यामीत्येवमीक्षत ईक्षत विचारकृतवान्॥ नृशब्दे विनर्क इत्थं विचार्य परमेश्वरमा ल्लोकानसृजत॥ यद्यप्यत्रात्मेवेति केवलतत्त्वप्रकृतं त
प्यपि निर्वीकारस्य जगद्वापसंभावात्॥ शास्त्रांतरां क्लामाया शक्तिः पृथग्वादेति निद्रष्टव्यं॥ सायां उपकृतिं विद्यानायिनं तु महे श्वरमिति
श्रुत्य तः॥ इदं मायाभिः पुरुषं रयत इति च॥ माया सहितस्योपादानत्वस्य विवक्षितत्वादितर्कवाद एवात्राश्रयेत कोन त्वाभ्यपि शास्त्रांतरां मवादो
यद्यपि लोकां सृजति तावन्मात्रविचारेण कुत्वालवनिनितकारात् त्वमेव प्रतीयते॥ तथापि सो कामयत इत्युपाप्रजायेयेति शास्त्रांतरां तस्य
स्वकीयवज्रभावविचारका कस्य गुणोपसहावरण्यायेनात्रोपसहारादुपादानत्वमपि सिध्यति एतच्च भावता व्यासेन सूचितं॥ प्रकृतिश्च प्रतिज्ञा
दृष्टांतानुरोधादिति॥ येषं परमात्मानासौ केवलं निमित्तमेव किंतु प्रकृतिरुपादानमपि कुतयेनाश्रुतं श्रुतं भवतीत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्र
तिज्ञाया उपदानरूपदृष्टांतस्य चानुसारात्॥ तदेतत्सूत्रोक्तं स्वपक्षसाधनपरपक्षदृष्टांतस्यैव न स्मृतिपादेन तर्कपादेन वप्रपंचितं॥ स्वपक्ष

आत्म
४

नां लोकानां भौतिकत्वेन भूतव्यतिरेकेणासंभवाद्वत्तमपि रण्योपसंहरणीया ॥ सच्चान्यत्रैवाभ्यायते ॥ तस्माद्वैतस्मादात्मन आकाशं संभूतः ॥ आका
शाद्वायुः ॥ वायोऽग्निः ॥ अग्नेरायः ॥ अयः पृथिवीति ॥ एतदीयविचारश्च द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादस्य प्रथमांशे प्रतिपादितः ॥ परमेश्वरस्य सत्यसंक
ल्परूपत्वाद्वत्तमलोकस्यैव संकल्पव्यतिरेकेणासंभवांतरापेक्षितं ॥ अतएवान्यत्र श्रूयते ॥ सत्यकामः सत्यसंकल्प इति सतपत्तत्वाद्दसर्वमसृजते
घृत्य न्यत्र श्रवणात् ॥ तपो रूपसाधनमपेक्षितमिति चेत् ॥ मैवां न ह्यत्र कष्टं चांशयरादिकं तपः किं त्वष्टमसंकल्प एवायमज्ञानमयं तप इति
श्रुत्यंतरा संकल्पस्य निरंकुशत्वान्नास्तीत्यभ्यासः ॥ तस्य च संकल्पस्य सत्यत्वाज्जातो न नोऽन्यत्र त्वये लोकः परमेश्वरात्प्राप्तस्तान् स्वस्व
नाम्ना निर्दिशति ॥ ॥ अंभो मरीचिर्ममापइति ॥ ॥ एतेषां शब्दानां लोके वाचकत्वप्रसिद्धे भावात्स्वयमेव श्रुतिर्वाच्ये ॥ अदोभः पुराणदिवंघोः प्रति
ष्ठांतरिंशमरीचयः पृथिवीमरो य अधस्तात्ता अपइति ॥ ॥ दिवंपुराणं तु लोकस्योपरि सहर्लोकजने लोकतपो लोकस्य लोकाः ये संति ॥ या च द्यौः प्र
तिष्ठासर्वेषां देवानामाश्रयभूतोऽलोकः अदोभः ॥ एतत्सर्वं संभः शब्दवाच्यं लोकेषु पंचभूतानां साधारणत्वेऽपि जलस्यास्मदपलब्धियोग्यत्वेन
प्राधन्यत्वमभिप्रेत्यादोभ इत्युक्तं ॥ उपरितनलोकाद्विद्वोरगागतं भवत्वात्माभिः साक्षादपलभ्यते न तु भूतानां ॥ सूर्यमरीचीनामाधारत्वादेतदि

तम
४

लोककामरीचइति शब्देनोच्यते ॥ भूलोकवर्तिनां प्राणिनां सहस्रान्नियमाणात्मा नरशब्देन पृथिव्युपलक्ष्यते ॥ पृथिव्या अस्त्यता तलविशेषरूपभोगभूत
यो यः संति ताः सर्वं लोकादासिभिर्नारादिभिराप्यायमानत्वादाय इत्युच्यते ॥ लोकस्य हि मत्तापालका भवन् लोकानां विशोनामा भूदिति लोकपालक
स्युदृष्टीयति ॥ ॥ सर्वे क्षते मेतु लोकालोकपालानुसृजति सोऽप्रवपुहं स मुदुत्तामूर्छयादिति ॥ ॥ स परमेश्वरः पुनरप्येवं विचारितवान् ॥ इमे त्वलु लोका
निष्पन्नास्तेषां भोगस्तानां मद्येत न नालीनां लोकानां क्षारार्थं चेतनानां लोकपालान् देवान् सर्वेषां सत्त्वमासीति स विचारयुक्त इत्यरोऽयं एकजलोप
लक्षितपंचभूतभ्य एव पुरुषं पुरुषकारं विराजं विराट्पि उं समुदुत्तामूर्छयत् ॥ मूर्तं कंठिनमकरोत् ॥ यथा कुलालस्तदके जलस्याधस्तादा द्रीमदमानो य
शोषयित्वा कंठिनं पिउं करोति तद्वदेवायं विराट्पुरुषः समष्टिरूपो ब्रह्मा अहं स लोकपालकः अयेतरदेवतां तलोकपालानां चेतनानां अस्यादिदेव
तानां स्युदृष्टीयति ॥ ॥ तमभ्यतपत्तस्यामितमेव सुखं निमिषतयथा उं मुखाद्वा वाचोऽग्निनीसिके निमिषेतां नासिकाभ्यां प्राणाः प्राणाद्वायुरक्षिणी निर
घेता मक्षीभ्यां चक्षुः श्रुत्वा आदित्यः कर्णो निमिषेतां कर्णाभ्यां श्रोत्रं श्रोत्रादिशस्त्व उं निमिषतत्त्वो लोमानिलो मभ्य ओष्ठधिवनस्पतयो हृदयं नि
मिषत हृदयान् मनो मनसं श्रुत्वा नाभिर्निमिषत नाभ्या अपानो पानान् मृत्युः शिश्नो निमिषत शिश्नादेतरेत स आपइति ॥ ॥ तं विराट्पुरुषमभ्यतयत् ॥

आत्मध०

4

अमितस्तद्विद्वद्भेदं द्रियतदभिमानिदेवतासम्पर्धसपरमेश्वरः पर्यालोचितवान्॥ पर्यालोचनमेव तप इति प्रविष्टं ॥ अमितः पर्यालोचितस्य विद्वद्भि
उत्सुखं विद्वद्भिर्निर्भिद्यत॥ सुखं विद्वद्भिर्निर्भिद्यतमभूत्॥ यथा पक्षि सर्पौ दानं पक्ष्मं भिन्नं भवति तद्वत्॥ तस्मान्मुखादिद्राहाणं द्रियं निष्पन्नं तस्मा
च्चन्द्रियादभिदेवतानि स्यन्ता॥ एवं मुनिरप्येष पृथिविदेन्द्रियदेवतात्मा मेयाः॥ प्राणो घ्राणं द्रियं लोमशब्देन तदा धा भूतलङ्घिष्ठं स्पर्शनं द्रियमुच्य
ते॥ हृदयमहदलंकमलं अपानोश्च संचारी वायुः॥ रेतो गुह्यं द्रियं॥ इति वतु र्थाध्याये प्रथमा खंडः॥ इन्द्रियाणां मभिमानिदेवतानां च सृष्टिरुक्ता॥ अ
थ तासां देवतानां भोगयोग्यात्परां रसवि विवक्षुः न डो यो तत्त्वेन कृत्स्न्यासयोः सृष्टिं दर्शयति॥ ता एता देवताः सृष्ट्वा अस्मिन्महर्षी वे प्रापन्तं तन्मशना
पि प्राप्ताभ्यामन्वर्जं इति॥ या इन्द्रियतदभिमानिदेवतास्ता एताः सृष्ट्वा सत्त्वास्मिन् पूर्वोक्तमहर्षी वे समुद्रवदत्तं तद्विस्तृते विहाय देहे प्रापन् नृप्रकर्षं तापतिता
अभूवन्॥ तं सर्वं द्रियतदेवता अविष्टानभूतं विहाय देहं कृत्स्न्यासाभ्यामन्वर्जं तत्॥ अनुगमिन्तवान्॥ संयोजितवानित्यर्थः॥ अथात्यदेहसृष्टि
माह॥ ता एनमब्रुवन्नायतनं नः प्रजानीहियस्मिन् प्रतिष्ठिता अन्नमदमेति॥ ताभ्यो गामानयन्ता अब्रुवन्नेवेनो यमत्वमिति ताभ्योऽप्यमानयन्ता अ
ब्रुवन्नेवेनो यमत्वमिति षताभ्यः पुरुषमानयन्ता अब्रुवन्सकृंतं बतेति पुरुषो वाव स कुरुमिति॥ ता विहाय देहपतिता इन्द्रियाभिमानिभ्यो देवताः

सृष्टाः तं परमेश्वरं प्रत्येवमब्रुवन् ॥ मो परमेश्वर अयं विराट् देहमात्रं भोगक्षेमो न भवति ॥ अति प्रौढं तं विराट् देहमात्रं तत्र प्रतिष्ठां प्राप्नुवन् मम मर्त्याः ॥ अत्र च
तद्देहपूर्याप्तं संपादयितुं च यमशमर्थाः ॥ अतोस्मिन्नेत्यशरीरे प्रतिष्ठितः सत्यो वयं तद्देहपूर्याप्तं मन्त्रमनुशक्ता भवामस्मादशमायतनं शरीरं नो स्म
दर्थं प्रतिजानीहि ॥ अवधारय संपादयेत्यर्थः ॥ ततः परमेश्वरस्तस्मिन् देवताया भोगाय गंगो देहमानयत् ॥ तस्मिन् देवता अब्रुवन् तस्मात्कमयं देहो नैवा
लेपरितनानां दत्तानामभावेन दूर्वादिमूलस्योत्पत्तौ मशकत्वादतो यमपि गोदेहलिखतु ॥ इतोऽयमुभयतो दंतं देहं सजेत्येवमब्रुवन् ॥ ततः परम
ेश्वरस्तदर्थं मश्वमानयत् ॥ तस्मिन् देवता विवेकज्ञानाभावाद्यमश्वदेहोऽपि न पूर्याप्तं रक्तवत् ॥ ततः परमेश्वरस्तदर्थं विवेकसंपन्नं पुरुषदेहमानयत् ॥
तस्मिन् देवता स्तावतापरि तुष्टा आश्रयवाचकेन वनशब्देन स्वकीयपरितोषं सूचयं त्यः ॥ सृष्टुं कृतं परमेश्वरोऽतोऽब्रुवन् ॥ यस्मान्ननु ष्यदेह एव विवेक
ज्ञानसंपन्नः तथा च पूर्वमुदाहरणं पुरुषदेवा विलक्षणमात्मासिद्धिप्रज्ञानेन संपन्नतमो विज्ञातं वदति विज्ञातं पश्यति वेदस्वप्नं वेदलोका लोको मर्त्ये
नाम तमोऽस्य देवस्य पन्नराति ॥ तस्मान्ननु ष्यदेह एव सृष्टं तमित्यनेन शब्देन परितोषघातकेन वक्तुं योग्यः ॥ ईश्वरस्तस्यैष भोगक्षमशरीरेषु देवतानां प्र
वेशायेऽश्वरं प्रैरां दर्शयति ॥ ततः अत्र वीर्यव्यायतनं प्रविशतेति ॥ ॥ यस्मिन्नायतनं छिद्रयदिन्द्रियमुत्पन्नं याचामि मामिनी देवतोऽयन्नातदायतनमन

त्रिकस्य देवताः प्रविशन्ताः इत्यमनुजानां देवतानां प्रवेशं दर्शयति ॥ अत्रिर्वाम्भूतासु प्रविशद्वायः प्राणो भूत्वा नाभिके प्रविशदादित्यश्च
 स्कर्मूलाक्षिणी प्रविशद्दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णे प्रविशन्नोषधिवनस्पतयो लोमानि भूत्वा तं प्रविशन्मृदुना मनो भूत्वा हृदयं प्राविशन्मृत्पापानां
 भूत्वा नाभिके प्रविशदायोरेतो भूत्वा शिखिं प्रविशन्निनि ॥ यो यो यमग्निवाग्निं द्रिपामिमां नो देवः सो यं वाग्भूत्वा वाग्निं द्रिपयवातं भूयमुत्तमं द्रिपं प्रावि
 शन्निनि ॥ एवमुत्तराणि यो ज्यो ॥ न त्वत्तु वाग्निं द्रिपं द्रिपेष्ट्या दिदेवताः प्रत्यक्षमुपलभ्यते ॥ नापि देवतानां भिन्ने रिता नाभिके द्रियाणां स्वस्वविषय
 यरुगा सातर्थ्यमास्त ॥ एतच्च भगवता व्यासेन सूत्रितं ॥ ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदा मननादिनि ॥ ज्योतिरादिभिरग्न्यादिदेवतेरधिष्ठानं वागादीं द्रियाणां प्रे
 रगामं भूपगंतव्यं ॥ कुतः तदा मननात् ॥ तस्य देवताप्रेरगाः स्यान्निर्वाम्भूतेत्यादिना श्रूयमाणात्वात् ॥ यथा पंचवक्त्रो द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिंति
 तः ॥ एवमन्येषां द्रियविषयविचारस्तस्मिन्नेव पादे द्रष्टव्याः ॥ कृत्स्नपासयोर्विराट् देहे निषत् स्थानविशेषस्य पूर्वमश्रवणात् कृत्स्नशरीरं प्रवेशं दर्शय
 ति ॥ तमशनापि पासे अवतामावाभ्यामभिप्रजानीहीति ते अवती देतास्ते वक्त्रा देवतास्वभजास्येतास्तु भागिन्यो कर्तृमीति तस्माद्यस्यैकस्यैव देवताये
 ह विर्गद्यते भागिन्यावेवास्यामिश्रणापि पासे भवत इति ॥ ये कृत्स्नपासो परमेश्वरं विराट् देहं संयोजिते ते उभे परमेश्वरं प्रति स्थाप्य स्थानविशेषमनुगृह्य

तोत्यब्रूतां ॥ इत्युक्तं स्थानविशेषमेदृष्ट्वा तु भेदो नास्ति वाग्न्यादिदेवतास्वभजामिततस्तस्वेव भागिन्यो मागा विषययुक्ते करोमीत्यब्र
 वीत् ॥ ये स्मादेवं श्रूयंते कंतस्माद्योके यस्यैकस्या अपि अग्न्यादिदेवताये ह विर्गद्यते भोग्यवस्तु समर्थं ते अस्यामग्न्यादिदेवतायासेनैक
 त्विपासे अपि भागयुक्त एव भवतः ॥ अत्रिवायवादिदेवतानां शरीरव्यापारस्वीकारे कृत्स्नपासयोर्विराट् स्थितितया मनुष्यशरीरे पितृक
 रादिदेवताये ह विस्वीकारे कृत्स्नपासे न्यूनं ॥ यदा पात्रे पतितं समीचीनमन्नमनुकाम आदोषापश्यति ॥ तदानीं भोग्यस्य प्रत्यासन्नत्वात् परितोषेणाम
 नसिद्धत्वात् तं भवति ॥ ननु यथा पूर्ववा धत्ते ॥ एवमसंतप्रिया न्नवार्ताश्रवणात्परीनादौ यथोचितं न मिले शौद्रव्यः ॥ तदेवं सर्वदेवतास्तु कृत्स्नि
 पासयोर्भागे तत्त्वं ॥ इति द्वितीयः खंडः ॥ ॥ यानि भोगाधिष्ठानानि गवाश्वपुरुषशरीराणि यानि च भोगकरा निवत्यादिदेवताधिष्ठितानि वा
 कूचक्षुणादीनि देहेषु प्रविष्टानि सदीप्य भिक्षाय भोग्यसुष्ठिमभिधत्ते ॥ स ईक्षते मनुलोकश्च लोकपाताश्रयः ॥ न मे भ्यः स जाइति सोपोभ्यतपताभ्यो
 मितप्राभ्यामूर्ता जायतानं वेतदिनि ॥ स परमेश्वरः पुनरप्येवं विचारितवान् ॥ ये एषिवादि लोकाः ये च लोकपाताः सेंद्रियशरीरादिदेवता रूपा
 स्ते सर्वे पदमेव स्युः खलु अतः परमेश्वरस्तेषामन्नमंतरेण जीवानां संभवादेतदर्थं अन्नं स्वक्ष्यामीति विचार्य च निष्पादनाद्यंतत्कारणभूतानि

[illegible]

समर्थत्वाच्च जनाय लयनमस्ति॥ यत्तु मूषकादिरूपं तदन्नं तदेन न्माजीरादीनां मोक्षणं स्ववधेरुत्तं निश्चिते तेभ्यः पराश्रुतं त्वै सदस्य
जिघांसदित्यतिशयेन हंतुं गंतुं मैद्यं त्यलापितुं प्रारभते तर्ह्यः पलायतु मूषकं तन्मूषकादिरूपमन्नं दृष्ट्वा भोक्तो वर्गो मार्जरादिर्वागिन्द्रियेण
गृहीतुं मैद्यं ततः सर्वप्रयत्नेन दाभं द्रियं प्रयुजानोपितेन दन्तं हीनुं नाशको भूत॥ इदानीं तं मनो दाहरो न स्पृष्टिकालीना तदशक्तिः स्पृष्ट
कीयते॥ समोक्तं वगी आदिस्पृष्टिकाले पथे तन्मूषकादिरूपं तन्मूषिकाले वाचा गृहीयान् दात्री मपि भोक्ता तदन्नं वाचकैः शब्दे रादृशमि
त्युक्तमात्रेणातं प्रोभेवत॥ न हि वागिन्द्रियस्याभिधानव्यतिरेकत्वात् कर्षणा सामर्थ्या किंचिदस्ति॥ न चैवमन्नं वाचकशब्दोच्चारणमात्रेणानुमि
दृश्यते॥ तस्मात्स्पृष्टिकालेपि वाचा न स्वीकारे सामर्थ्यं नास्तीत्यनुमेयं॥ प्रायेण प्राणोन्द्रियेण एतद्वारम्य शिश्नां तेषु मूत्रं सपरीयेषु पूर्ववत्
रूपेयं॥ अभिप्राण्य आधाय तान्न तदन्नमावपन्॥ जग्राह आशितवान्॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वा पोरवाचनग्रहणं सोधनत्वं निश्चित्य दा
र्ज्यार्थं वासुप्रशंसति॥॥ मैद्यं च तस्य ग्रहो यद्वायु रन्नायु रीरस्य द्वायु रिति॥॥ मुखविलादंतश्चारी वायुरित्यदस्ति मैद्यं च तस्य ग्रहो ग्राहकः अय
मर्थो ह्यसदनुभवसिद्धरत्यर्थः॥ किंच॥ अपवाणन्नापुर्वं अन्नद्वारेणायुष्यहेनो वअन्नं रसेन हि प्राणो देहवध्यते॥ अतएव वाजसनेयिनः शि

आत्मनः शुद्धात्मनो प्राणावर्तिना प्रसवेनं यदा मेति वाक्ये नान्यप्राणा बंधनं जुन्वमा मं नति ॥ यथा मंत्रोऽं वं वापि प्लवं वा बंधनात्मनः ॥ एवमेवायं
 पुरुषेभ्यो गोभ्यः संप्रमुच्यते ॥ अं न बंधनं प्रयुक्तं प्राणावस्थानस्य तेषां न बंधनं शेषित्वे सति जीवस्य देहपरित्यागं सदृशं तमा मं नति ॥ आद्य
 हेतुत्वं लोके प्रसिद्धं कोषीत किं नः समा मं नति ॥ यावद्वास्मिन् शरीरा प्राणावस्थितिः ॥ तावदायु रिति ॥ तदेतत्सर्वमभिप्रेत्यो नानुवाक्य इत्युच्यते ॥
 भोगा विज्ञानभोगसाधनभोग्यस्यो गानं रुचिमभिधाय भोगस्वाधमि नंदं शपितुमीश्वरस्य विचारमाह ॥ ॥ स ईक्षत कथं विदं स दत्ते स्यादिति ॥ ॥
 यदि दं हेतुं द्रियमदमिमानि देवतायावदनस्वीकाररूपवत्तारजातमस्ति तदिदं सर्वमदत्ते भोगस्वामि नं जिव रूपं मा विना कथं न नाम स्यान्न कथं चि
 दुपपद्यते ॥ नहि नगरस्वामिने राजानं विहाय परस्परौ राजानां वारचना शोभते ॥ तस्माद्भोगस्वामिना मया जीवरूपधारिणा देहे प्रवेष्टव्यमित्यर्थः ॥
 प्रवेशद्वारा विचारं दर्शयति ॥ स ईक्षत कतेरा प्रपद्यते इति ॥ द्वावत्र प्रवेशनार्थोपादायं मूर्ध्वं त्वां ध्रुवं तपोर्ममेकतरे राकेन मार्गेण प्रपद्ये प्रवि
 शामि ॥ कथं न्वदमिति वाक्ये जी प्रवेशस्य देहं द्रियादिव्यवहारपालनरूपं प्रयोजनं विचारितं ॥ इदानीमात्मबोधरूपस्य प्रयोजनं तस्य विवा
 रं दर्शयति ॥ ॥ स ईक्षत यदि वा वा मिवाह त यदि प्राणो नाभि प्राणितं यदि च सुषुप्तं यदि श्रोत्रे राश्रुतं यदि तत्वा स्य चं यदि मनसा ध्यातं यद्यपानेन

राम ०
 ८

म्यपानीतं यदि शिष्येन विस्मृतं मय को ह मिति ॥ मां स्वामिन न जपे ह्युदागादायो मिव दमनादिव्यापारेषु स्वतंत्राः कर्तारः स्युः सदा नीमहं को न्ना
 म स्यान्न कोपि भवेयं ॥ अलिकश्चिदेतद्विद्यति रिकश्चिदात्मा भवप्राप्त्यस्तत्मावश्यं वदकश्चिदपि न जानीयात् ॥ यदा त्वहमेव सर्व व्यापारसां
 वार्ता दगादस्माया प्रेरिताः संतो मिव दमनादिक्रियाः कुर्वन् सदा नीवांगादिकरणा को व्यापारः सकल को भवितुमर्हति क्रियात्वात् ॥ लोकप्रसिद्ध
 गमानादिक्रियावदिति मम सदा बोधुमानं शक्यते ॥ सोयमनुमानेनात्मसदावः उपलब्धत्वात् सोममास्मातः ॥ यः प्राणो न प्राणितं स त आत्मा
 सर्वोत्तर इति ॥ तस्मादात्मबोधोपि जीवरूपप्रशस्य प्रयोजनं ॥ तदेतदभिप्रेत्यामन्यत्र श्रूयते ॥ रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिरूपं
 येति ॥ प्रवेशद्वारं दर्शयति ॥ द्रियादिपालनस्वात्मावबोधरूपं प्रवेशप्रयोजनेन विचारितवान् ॥ अथ प्रवेशं दर्शयति ॥ ॥ स एतमेव सीमानं विदार्य न
 याद्वारं प्रापद्यते ॥ ॥ पूर्वतं प्रपदाभ्यां प्रापद्यते ॥ त्रप्राणारूपक्रियाशक्त्युपाधिकस्य पादाय प्रवेशो भाधीयते ॥ यथोक्तं विचारोपेतः स परम
 श्वरः ॥ एतमेव मूर्धमभ्यभागे मेव कपालसंधिरूपं मां मानं स्यान्न विशेषं विदार्थं छिद्रकृत्वा तच्छिद्ररूपादराज्ञानशक्तिसहितः संदेहमभ्यो प्राविशत्य
 स्माज्ञानोपाधिकस्य मूर्धमभ्ये प्रवेशं तस्मान्मूर्ध्विज्ञानं द्रियबाहुल्यमुपलभ्यते क्रियाशक्त्युपाधिकस्य तपादाय प्रवेशान्कंठादधोभागे कर्मद्रियबाह

आत्मव०

त्यमुपलभ्यते॥ मूर्धगतं प्रदेशं प्रविष्टं॥ सैव विदितं निर्मादं तदेतन्नानमिति॥ अस्मिन्नेत्रादिगोचरानाम् त्वादिस्थानीयैश्चक्षुषादि
द्विषैरधिष्ठितत्वात्त्वामिनः स्वप्नप्रवेशार्थमसाधारणं किंविद्वारमपेक्षितमित्यभिप्रेत्य प्रीतिपूर्वकं विदितत्वादिकमुक्तं प्रकाशितं तस्य द्वार
स्य विदितं रिगिनामसंपन्नं॥ तेन द्वारेण निर्गम्य तत्र लोकप्रसिद्धा एवमुच्यमानत्वादनदहेतुत्वेन तदेतद्वारनादनमित्युच्यते॥ शरीरप्र
विष्टस्य संचारस्थानानि तेनैव स्वप्नस्थानेष्वपि दर्शयति॥ तस्य त्रय आवस्था त्रयः स्वप्ना अपमावसथो यमावसथो यमावसथ इति॥ य
द्या महा राजस्य कीडार्थमुपपद्योभागेन वर्तमानाः प्रासादस्य भूमयो निर्मयंते॥ एवमस्यात्मनः शरीरमध्ये कीडार्थं त्रय आवस्था स्त्रीणां
स्थानानि निर्मिता निविष्टस्यानेषु त्रयः स्वप्नास्तेनात्मा विलोभ्यते अपमावसथ इत्यादिनां त्रयं कंठहृत्पादस्थानि स्थानानि हस्तगिरा दृश्यंते॥
तेषु हि जागरणाद्यवस्थानां निश्चयः॥ तथा च ब्रह्मे पविष्यान्मायते॥ नेत्रस्या जागरितं विधातुं के स्वप्नं समादिशेत्॥ स्तुष्टु प्रहय स्थानं त्विति॥
जागरितादिनां महाराजस्य प्रासादत्रय कीडावत्॥ जीवकीडा रूपं त्वं के वत्सोपनिषद्यान्मायते॥ स्त्रियात्र पानादिविविच भोगैः स एव जागम०
यत्परितुष्टमिति॥ स्वप्ने स जीवः सुखदः स्वभो क्ता स्वामायया कल्पितविश्वलोके॥ स पुमिकाले सकले विलीने तमे भिभूतः स्मरवत्समेति॥

पुनश्च जन्मांतरकर्मयोगात्स एव जीवः स्वप्नप्रवृद्धः॥ परत्र ये कीडानि पुनश्च जीवस्तत्तज्जातं सकलं विविचमिति॥ ननु जागरणात्सुप्तयोः स्वमाद
न्यत्वे त्रयः स्वप्ना इत्युक्तमिति चेन्न॥ स्वप्नलक्षणं येन तत्वात्॥ विद्यामानवस्तुतत्त्वतिरोधाय स मुपनो न्यथा प्रतिभासः॥ स्वप्न इत्यस्मिन् तल्लक्षणां जागरणात्सु
प्तयोः पिविद्यमानस्य ब्रह्मतत्त्वस्य तिरोधाने अन्यथा भूतस्य जीवत्वस्य जीवत्वाभास इत्यस्मिन् तल्लक्षणां॥ तस्मात्लोकप्रसिद्धस्य स्वप्नस्यैकत्वेऽपि तल्लक्षणाप्रसिद्धाः स्वाप्ना
त्रय आवसथा इत्यनेन पितृशरीरमात्रशरीरस्वरूपाणि वा जीणि स्थानानि वक्ष्यंते॥ तथा कोपयित्वा व्याप्ये प्रपंचयिष्यंते॥ सांसारो द्विविधः दैनंदिन व्यवहारो ज
न्मांतरस्वीकारश्चेति॥ तत्र दैनंदिन व्यवहारस्य नोऽदि स्थानानि॥ जन्मांतर व्यवहारस्यापि तस्मात्स्वीयशरीराणि स्थानानि॥ नीतिविवेकः॥ इति शब्दः स
त्पारूपस्या॥ धारणप्रकारा समात्यर्थः॥ अथापवादप्रकारार्थं सक्षिप्य दर्शयति॥ स जातो भूत्वा न्यमिभैरत्यक्तिमिरान्यं वदिष्यति स एतमेव पुरुषं ब्रह्म
तत्तममपश्यदिति॥ स परमात्मा जातो देहप्रवेशेन जन्ममराणां जागरणात्सुप्तसुप्तिभिः संसारी भूतः सन्कदाचिदोऽश्वरुच्यहात्॥ गुरुशास्त्रप्रसादेन ब्रह्म
तानि आकाशादीनि प्राणिनां मिथैरभ्युपगम्यते॥ सर्वतो विवेकेन ज्ञातवान्॥ दृश्यमानान्याकाशादीनि भूतानि प्राणिदेहाश्च कुत उच्यंते॥ केन वारंश्यंते क
स्मिन्वा प्रदीपंते इत्येवं शास्त्रं विविच्य सर्वसंसारस्य माया कल्पितत्वाद्देहेव सर्वस्यापि वस्तुतत्त्वं॥ तस्मादिह जगति किं वा वस्तु ब्रह्म तस्यैव वदितव्यं

तः॥ तदेतत्पितृशरीरमात्रशरीरं स्वशरीरमित्येतदावसथपंचमेवमेवेति वीक्ष्यते॥ तत्रादौ पितृशरीररूपमावसथं दर्शयति॥ पुरुषेण वा अयमा
 दि तोगर्भे भवति यदेतदेतदिति॥ यो यं शरीरं जिघृक्षुर्जीवात्मा सो यं पुरुषे पितृशरीरे प्रथमो गर्भो भवति॥ नचात्र स्त्रीगर्भवददृष्ट्या सो भिद्यज्य
 ने किं तु यदेतत्पितृशरीरं सप्रधानरूपं तौ स्मितदेतद्रभश्च्युते॥ तस्मिन्नेतन्मिजनिष्पन्ना तास्य जीवस्य प्रविष्टत्वात्॥ स्वर्गादानरकादाष्टवद्वा
 राभू सो समागतो जीवो वीरियवाद्यन्तद्वारा पितृशरीरे प्रविशति॥ एतच्च पंचाशिविद्यायां प्रपंचेनाम्नात्॥ तस्मिंश्च पुरुषशरीरे चरमशोणितसोमा
 दि क्रमेणाः परिणतेन स्य वस्थितो भवति॥ सो यं पुरुषगर्भं इत्युच्यते॥ तस्य गर्भस्य जन्मप्रकारं दर्शयति॥ तदेतत्तत्त्वमयो गे म्यस्ते जन्मभूतमात्मनो वा
 त्मानं विभर्ति तद्यदा त्रियासि वसथेन जनयति तदस्य प्रथमं जन्मेति॥ पुरुषगर्भत्वेन यं वस्थितं यदेतदेतौ स्मितदेतस्मिन् पुरुषशरीरे ओषदमस्त
 कं सर्वभोगवयस्य सारभूतं यत्संभूतं निर्गतं भवति॥ तत्र सर्वव्यवनिर्गतेनो रूपं सां आत्मानं स्वस्यैव रूपात्तमभूतं आत्मनो वस्त्वशरीरे वा सो पुरुषो
 विभर्ति यो यमिति॥ तस्यो पितरे तौ भिसंपर्केणाद्यन्मिव कामाग्निन विहीनं सत्त्वद्वये समागत्य व्यवस्थितं भवति॥ तादृशो तोयदा क्रतुल कालीने
 नगमनेन त्रियायो नो गर्भाशये सिं वति॥ अथ तदानीमप्यपुरुष एव जीवांतरविष्टो तौरूपं शरीरं जनयति॥ तदेतदेतौ निःसराणामस्य वस्थि

तस्य संसारिणो जीवस्य प्रथमं जन्मेत्युच्यते॥ तस्य त्रय आवसथा इत्युक्त्वा नांमधोरेन स्य प्रथमावसथा त्रिपितृशरीररूपात्संपन्नमिति कृत्वा प्रथमं ज
 न्मं भवति॥ ननु स्त्रीशरीरे प्रविष्टं परकीयो न त्रिया उपद्रवकारि स्यात्तं शरीरं तत्र बाणादिवदित्याशंकाह॥ तत्त्रिया आत्मभूय गच्छति यथा स्व
 संगं तथा तस्मादेनां न हि न स्तीति॥ स्त्रीयो नो प्रविष्टं तत्पुरुषोरेतत्तस्या त्रिया आत्मभूयं स्वयं स्वशरीरभावं गच्छति॥ यथा स्वमां ह स्तादिकं न शरी
 रमप्येकं भूतं तद्वत्तस्मात्स्वशरीरे तेनैकीभावात्कारणादेनां त्रियं न हि न स्ति उदरं तत्र बाणादिवदित्याशंकाह॥ तद्रूपं हारेण पुरुषयोः परस्य
 रसुपे कार्यो प्रकारकं भावं दर्शयति॥ सायेतमात्मानं मत्रांतभावयति सोमा वपित्रीभावयितव्या भवतीति॥ सागर्भधारिणी स्त्री अत्रांतं स्वश
 रीरे प्रविष्टमस्य पुरुषस्योरेतः सेकुरंत आत्मानं पुत्ररूपं भावयति पालयति॥ विरहशनादिपरित्यागेन कुलोद्यवां च पभोगश्च परिपालनं यस्मा
 त्सा स्त्रीगर्भपालनेन भावयित्री पुरुषस्यैव पालयित्री तस्मात्कारणात्तेन पुरुषेण सा स्त्री भावयितव्या अभीष्टं प्राप्नोति तद्विप्रदानेन पोतयितव्याने
 भवति॥ स्त्री पुरुषयो रभयो रपि पुत्रं प्रत्युपकारं तं दर्शयति॥ तं स्त्रीगर्भविभर्ति सो ग्रएव कुमां जन्मनो ये विभावयतीति॥ तं पुत्ररूपं गर्भमा
 त्तरूपा स्त्री अत्यंतं प्रयासं सो दां न वदशवा मासान् स्वोदधारयित्वा पोषयति॥ सद्यपि तत्र एव प्रसवात्प्रागेव निष्पन्नं कुमां जन्मनो ये प्रसवाद्धं

आत्मध
१२

अधिभावयति॥ अधिकत्वेन शास्त्रीयजातकर्मदिनां संस्कारं करोति॥ कुमारसंस्काराणि नृस्योगंदर्शयति॥ सयत्कुमांजन्मनेत्रेधिभावयत्यात्मानमेव न
द्रावयतीति॥ पुत्रसंस्कारनियतस्मिन्नेनापि नास्तेव संस्कारं करोति॥ पुत्रस्यासुदेहं रूपं त्वान्॥ तथा वा न्यत्र श्रूयते॥ पतिर्जीयां प्रविशति गर्भं भूत्वा स
मातरं॥ तस्याप्येव न दोषं भूत्वा दशमे मासि जायते इति॥ आत्मा वै पुत्रनामा मासीति वा॥ ननु पुरुषस्योपपत्त्यादिना स्वकीयसंस्कारः पूर्वमेव संपन्नः कि
मनेन पुत्रसंस्कारोऽपुत्रोत्पादनं न वेत्यत आह॥ एषां लोकानां संतत्या एव संततारि मे लोका इति॥ पुत्रोत्पादय इमे जनान् लोकांस्तैर्लोकाना
मविच्छेदाय संस्कृतपुत्रोत्पादनं॥ अनेन पित्रा स्वोत्पादिते पुत्रे संस्कृते सति तथैव पुत्रोऽप्यन्यपुत्रसुत्याय संस्कारोति॥ सोऽप्यन्यपुत्रमित्येवमिमे लो
का अविच्छिन्ना भवन्ति॥ अन्यथा विच्छिद्येरन्॥ मातृशरीरात् निर्गमनस्य पूर्वोक्तजन्मापेक्षेया द्वितीयत्वं दर्शयति॥ तदस्य द्वितीयं जन्मेति॥ जनकस्य
पुत्रप्रयुक्तमुपयोगंदर्शयति॥ सोऽप्यपमात्मा पुत्रोऽप्ययः कर्मस्यः प्रतिधीयते इति॥ अस्य पितृर्द्वात्मानो देहौ॥ तयोर्मध्ये मात्मा पुत्ररूपो देहः पुण्य
स्यः कर्मस्यः शास्त्रोक्तकर्मनिष्पादनार्थं प्रतिधीयते स्वस्य प्रतिनिधित्वेन गृहे वस्त्वाप्यतो ननु किमनेन प्रतिनिधिना स्वयमेतत्कृतो न करोतीत्यत आह॥
अथास्यापि मित आत्मा कृतकस्यो वयोगतः प्रेतीति॥ अस्य पितुर्गिर आत्मा स्वविरो देहः कृतकस्यः कृतान्येतज्जन्मप्रयुक्तानि कृत्यानि सवीजियेनासौ

राम ०
१२

कृतकस्यः॥ लौकिकानां कृतं वपेष्टादीनां शास्त्रीयाणां ममिहोत्पादीनां वा निष्पादितत्वात् कृतकस्यत्वं वयोगतः वयसा पूर्वकर्मसंप्रादितेना
युवाहीनः प्रेतिम्रियते॥ अतः पुत्रदेहेनैव पुण्यं कर्तव्यं ननु मतेन पितृदेहेन कर्तुं शक्यं॥ पूर्वोक्तजन्मद्वयमपेक्ष्य जन्मांतर्दृश्यति॥ स
देहः प्रयवेव पुनर्जीयते तदस्य द्वितीयं जन्मेति॥ सवृद्धः पिता इतोऽस्माज्जठो देहात्प्रयत्नेन निर्गच्छेत्स्वर्गं नरके मनुष्यलोके वा स्वकर्म
नुसारं पुनर्जीयते॥ न त्वस्मादेहानिष्क्रान्तस्य जन्मांतर्गतकालव्यवधानमस्ति॥ अस्मिन्नेव शरीरे स्थित्वा मनसा देहांतरं स्वीकृत्य पश्चा
दमुं देहं परित्यजति॥ यथा नृराजस्य कासु खेन नृराणां नरस्य च मृतः पृष्ठभागमुपसंहरति तद्वत्॥ तथा च वाजसनेयिनः समासंति
॥ तद्यथा॥ नृराजस्य कातृणां स्यात्तगत्वा न्यमा कसा कस्यात्मानमुपसंहरत्येवमेवायमात्मा देहशरीरं निहत्या विद्यागमपितृणां न्यमा कसा क
स्यात्मानमुपसंहरति॥ तद्यथा क॥ पुनर्जन्म रूपं सस्य ससागिरा आत्मनस्तृतीयं जन्मेत्युच्यते॥ यद्यपि पूर्वोक्तजन्मद्वयं पुत्रदेहस्य इदं न
देहांतरस्य तथापि पितृपुत्रोपाध्यायं विभक्तत्वात् पाधुपलक्षितस्यात्मनः कत्वमभिप्रेत्यैकैकस्य जन्मत्रयमित्युपचर्यते॥ यद्वा पितुः
सकाशादेतो रूपेण मातुः सकाशात् कुमाररूपेण वपुत्रे यजद्वयस्य सदाहृतं तेनैवेत्यायेन पितुरपि स्वकीयमातृपितृसकाशाज्जन्म

आत्मनः
९३

द्वयमर्थोऽप्युक्तमेवेत्यभिप्रेत्यतदपेक्षयापितुरिदं तृतीयं जन्म पुत्रस्य पुत्रजन्मद्वयं साक्षादृष्टं पितृदृष्टं तेन तु मरणादूर्ध्वतृतीयं जन्म भविष्यति ए
वं सर्वस्यापि जन्मत्रयं पुनरुदयेति ॥ अनेन जन्मत्रयेण च वरुणो नेन स साक्षादिति रूपं जायते ॥ न हि माता पितृमलद्वयं यदुपदेहस्य निरंतरं धारणादस्य
दधिकं जुगुप्सितं वैराग्यकारणमुदाहर्तुं शकं ॥ अतएव विष्णुपराणोपपद्यते ॥ स्वदेहाश्रयविशेषेन न विरज्येत यः पुमान् ॥ वैराग्यकरां तस्य किमन्यद
यदि श्रमत इति ॥ तस्मै न स जुगुप्सितस्य संसारस्य ज्ञानमंतरा विनाशभावं तत्त्वज्ञानेन न त्रिष्टयं वधोत्पितुमत्रमुदाहति ॥ ॥ तदुक्तं विगीति ॥
उरुवेहवारत्नारम्भतृतीयं जन्म तेन जन्मसंसारस्य लक्षणमुपवर्णितं यच्च संसारनिवर्तकं तत्त्वज्ञानमुत्तरविषयस्ति तदुभयमर्थजातं के
न च नमंत्रेणाभिहितं तमेतं संप्रपद्यति ॥ ॥ गार्ग्येन सन्नेषामवेदमहं देवानां जनिमानि विप्रम् ॥ शतमापुः आयसीरक्षन्धः श्येनो जवसा नि
दोयमिति ॥ ॥ अहं वासदेवो रवौ मुनिगर्भेन मातुर्गर्भेण वा स्थितः ॥ सन्नेषामपि वाद्यादित्यानां विष्वाजनिमानि सर्वाण्यपि जन्मानि अन्ववेद
अनुक्रमेण विदितवानस्मि ॥ सुखादुपवाये विरिषादिभ्युत्तिप्रतिपादितपरमात्मना संपादितं देवानां जन्म ज्ञातवानस्मि औपनिषदमात्मज्ञातवान् ॥
नमनसं पन्नमित्यर्थः ॥ अथ एतस्मादात्मज्ञानोदयादधत्मानां वासदेवमायसी लोहनिर्मितं त्वत्तासमानाः शतं पुरः शतं संख्याकानि शरीराणि ॥ ९३

अक्षरम् ॥ यथा कासगृहे वस्त्रापि तं न स्कां प्रबलं बद्धं पालयनादक्षति ॥ एवं शतं त्वाकोपलक्षितानि अनन्तानि शरीराणि यथा तं न भवति
मित्रं ये वा सन् ॥ इदानीं गुरुशास्त्रप्रसादलब्धं त्वविद्यामया त्वं सारं वश्येन इव जालं भित्वा जवसानि दीपं त्वया निर्गतोऽस्मि ॥ इति शब्दो मन्त्र
समाख्यर्थः ॥ अस्य मन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति ॥ ॥ गर्भेणैव तद्यथा नो वासदेव एव मुवाच स एवं विद्वानस्माद्योगिभेदादूर्ध्वमुत्क्रम्य मुनिस्वर्गलोके स
र्वान् कामान्नात्मानम् ॥ समभवत्समभवत् ॥ ॥ अहमिति संशयो भिरितसंशयो मातुर्गर्भेण वा स्थितः ॥ सन्नेतत्सर्वं कर्म ज्ञायं जातमेव मुवाच ॥ स वा
सदेव एवं मन्त्रोक्तप्रकारेणात्मतत्त्वविद्वदान् प्रारब्धकर्मणि क्षीणो सत्यस्मात्प्रागभेदाद्देविनाशादूर्ध्वतरकाले वा स्थितः सर्वस्मात्संसार
बंधादुत्क्रम्य मुनिविद्विद्यागावोस्वर्गं सुष्ठु तत्त्वज्ञानेनार्जितलोकं स्वप्रकाशत्वेनावलोक्य माने स्वरूपे सर्वान् कामान् तैजिरीयप्रोक्तान् साव
भौमादिहिरण्यगर्भयर्थान् सर्वान् नन्दानां ह्यप्रमानन्दस्वरूपद्रव्यात्मत्वेन प्राप्या मतो मरणा रहितः समभवत् ॥ यद्यपि गर्भे गुरुशास्त्रोपदेशो
नास्ति तथापि जन्मान्तरेपदेशस्य केनचित्प्रबलकर्मणा तदानीं प्रतिबद्धस्य गर्भे प्रतिबंधक्षयमपेक्ष्य ज्ञानोत्पादकत्वं संभवति ॥ तथा च भगव
ता व्यासेन सूत्रितं ॥ ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबंधतदानीं प्रतिबद्धस्य गर्भे प्रतिबंधक्षयमपेक्ष्य ज्ञानोत्पादकत्वं संभवति ॥ अ

यथाजन्मानरेकुतः वा सदेवतर्दृष्टीनादिति सूत्रार्थः ॥ यद्यपि मुक्तौ कामविषयानंदः न संति ॥ तथापि विषयानंदानां ब्रह्मानंदले शब्देन तस्मिन्तर्मा
 वान् ॥ ब्रह्मानंदप्राप्त्या सर्वकामप्राप्तिरुपवर्त्यते ॥ तत्त्वज्ञानिनावर्तमानंदेहपातादर्थदेहानां संबधस्याभावेन देहप्राप्ताविद्योगस्य मरणास्याप्रस
 क्तत्वादमृततद्रष्टव्यं ॥ समभवदिति ॥ अभ्यासाध्यायसमाख्यः ॥ ॥ इति द्वितीयाध्यायके पंचमोऽध्यायः एकः खंडः ॥ ॥ अध्यायप्रकारोऽसात्तस्य त्रय
 आवसथा इति वा कोपि न सात्त्वरीरूपसंसारार्थस्थानत्रयं यदुक्तं तस्य पंचमाध्यायवेदांगोत्पत्त्यर्थं पुरुषेहवा इत्यादिना प्रपञ्चितं ॥ मना
 तो भूतोऽभिबोद्ध्यादिना अपवादप्रकारो न यत्र तत्त्वज्ञानसंगृहीतं यच्च वाग्देहोदाहरणो न ज्ञानफलसंक्षिप्तदृष्टिंतदुभयं विशदीकर्तव्यं ॥ यथा
 रम्यते ॥ तत्रात्मावा इदमित्याद्यध्यायेन सामान्यतत्त्वमवगत्य पुरुषेहवा इत्याद्यध्यायोक्तजन्मकुशविचोरापवेदाग्यप्राप्तानां जिज्ञासुनां विचारं द
 र्शयति ॥ यथास्तानंगभिण्याः ॥ ॥ को यमात्मेति वयमुपास्महे कतरः स आत्मेति ॥ ॥ आत्मावा इदमेक एवाग्र आसीदित्यादिश्रुतौ कश्चात्ररूपाधि
 क आत्माश्रुतः तथा स एतमेव सीमां विदार्य तदा हारा प्रापयते तिस्रस्तौ कश्चित्तौ पाधिक आत्माश्रुतः ॥ वयं तु प्रतिदिनं प्रतिक्ष्णो आत्मेति वय
 मुपास्महे सकः सोपाधिको निरूपाधिको वेत्यर्थः ॥ उपासनं नाम नैरंत्ये रातास्य परः सरो व्यवहारः अहंगद्याम्यहंसागच्छामि ममायदेहो ममे

दंग्रहमिति निरंतरमादोरात्मव्यवहारखलोके दृश्यंते ॥ सो यमात्मेति वयमुपास्महे नोपवर्त्यते ॥ तथा स आत्मश्रुतौ ॥ आत्मावा इत्यादिना श्रुतः ॥ कतरः
 सोपाधिक निरूपाधिकयोर्मध्ये कतरः को सादित्यर्थः ॥ ननु कतरः स आत्मेत्ययं विचारो लक्ष्म्येकगम्यस्य तस्य विचारमंतोरा निश्चयात् ॥ को
 यमात्मेत्ययं विचारो न युक्तः ॥ तस्याहं प्रत्ययगम्यत्वेन प्रसिद्धत्वादित्याशंक्य विचारहेतु सनेककोट्यात्मकसंशयं दर्शयति ॥ ॥ येन वा प्रपञ्चयति येन वा
 अगोति येन वा गंधानातिघ्नित्येन वा वाचं वा कौतियेन वा स्वादु वा स्वादु च विजानति यदेतद्वदयं मनश्चैतत्संज्ञानमाज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मे
 धादृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा जतिः स्मृतिः संकापात्यः कतरास्तुः कामावशा इति ॥ ॥ यद्यप्यहं प्रत्ययगम्यश्चैतन्यरूप आत्मेति सामान्याकारोऽप्राप्तिरि
 रस्तिय तथापि तद्विशेषसंज्ञयो विद्यते ॥ वाचतः कारोऽसर्वेषां पिचेतन्यं यत्कृष्टं कृष्टं ज्यते ॥ यथा जलपात्रेषु प्रत्येकं सूर्यादिप्रतिबिम्बस्तद्वत् तथा
 सति चक्षुरिन्द्रियाभिव्यक्तं चैतन्येन देहेन्द्रियादिभ्यां ताभिसानीलौकिकः पुरुषो नीलेपीतादिरूपं पश्यति ॥ अतो येन वा चक्षुश्चैतन्येन पश्यति ॥
 तच्चैतन्यं किमात्मेत्येकाकोटिः ॥ तथा येन वा श्रोत्रेन्द्रियाभिव्यक्तं चैतन्येन शब्दप्रमाणेति स किमात्मेति द्वितीयाकोटिः ॥ एवं घ्राणावा जिह्वादीन्द्रिया
 भिव्यक्तं चैतन्यं विशेषासां लतत्वरूपं देहकोटित्वं द्रष्टव्यं ॥ चैतन्यं सैव परमादिज्ञापकं कठवह्निष्वप्यास्मायते ॥ येन रूपं सगंधं रसं चैतन्यं

आत्मव
१६

श्रींश्चैषेषु नात॥ एतेनैव विजानातिती॥ ओत्रादीन्द्रियद्वारा विषयग्राहकत्वमभिप्रेत्य तत्रैव कोरणा मायते॥ ओत्रस्य ओत्रं मनसो मनो यद्वाचो ह वाचं स च
त प्राणास्य प्राणाश्च सूक्ष्मश्च सूक्ष्मरिति॥ वाजसनेयिनोपि तत्रादिन्द्रियसाक्षि वेतेनेन तत्रादिन्द्रियद्वारक विषयग्राहकसमिप्रेत्य तत्रादिन्द्रियनाम्ना व्यवहार
मा मनंति॥ प्राणास्य प्राणासु तद्वत् सूक्ष्मश्च सूक्ष्मरति॥ ओत्रस्य ओत्रं मनसो मनो यद्वाचो ह वाचं स च
इति विशेषाभिप्रेत्य तत्रैव वाचसंशयमभिप्रेत्य तद्वदयमित्यादिना तत्रापि स्वस्वरूपमुपन्यस्यते॥ तत्र हृदयं बुद्धिः साक्षात्तनिकर्तृत्वादि धर्मी रोपसा
धनत्वादेतः कारा मित्युच्यते॥ तस्य बुद्धिर्विशिष्टस्य कर्तुं रात्मनो रूपादिविषयसंकल्पादिसाधनमनं इत्युच्यते॥ बुद्धिमनसो ह्यपोरतः कारा विशेषयोः
समुच्चयार्थश्चकारः॥ एतदेवातः कारा द्वे विषयमभिप्रेत्य ते त्रिरीयेकतस्माद्वा एतस्मान्नो मया दन्योतरात्मविज्ञानमप्यतिकोशद्वयमुपन्यस्यते॥ तस्य च
मनसो ह्यतिविशेषा एतत्संज्ञानमिदं त्वादिना प्रपंच्यते॥ यन्मनो लि एतदेव बुद्धिस्त्वेवापरिरांतं तत्संज्ञानमित्युच्यते॥ तस्य गिदं वस्त्विति ज्ञप्तिः संज्ञानं आज्ञा
नमाज्ञा प्रेतिश्च भावः॥ विज्ञानमिदमस्मादिष्टमित्येवमादिविवेकः॥ प्रज्ञानं यथार्थादाउन्नेषः॥ मेधाग्रंथतदर्थधारणादृष्टिश्च सुदीरा रूपोपलब्धिहेतु राम०
मनो ह्यतिः॥ धृतिर्धैर्यं प्राप्तायामप्यापदिदिततद्विशेषगणानाहिसं॥ मतिर्मननं राजकार्यं द्यालोचनं॥ मनीषातत्र स्वातंत्र्या॥ जूतिर्जवः॥ प्राप्तकार्येषु मन १६

सो ह्येकायता॥ यद्वा जूतिर्मनसो गदिजनि तदुः खित्वा॥ सतिरुभयार्थवत्कस्मारां संकल्पो समीचीनपिवत्कनिसम्यक्त्वेन कल्पना॥ कतुरवश्यं
करीष्यमीत्यवसायः॥ अरुः प्राणादिजीवनक्रिया निमित्तारतिः॥ कामः सतिरितविषयाकांक्षा॥ वशः स्त्रीवत्कृपाकाणवभिलाषः॥ इति शब्दः प्रदर्शना
र्थः॥ इत्येवमाद्या अन्योपसात्त्विका जसतामसमेदाद्वनयो दिवसादौर्द्रष्टव्याः॥ अत्र सर्वत्र किमेतद् हृदयपिहितं चेतन्यमात्मत्वं संशयकोट्यो
योजनीयाः॥ इत्यसंशयमुपन्यस्य निगीयं दर्शयति॥॥ सर्वाण्येवैतातिप्रज्ञानस्य नो मधेयानि भवेतीति॥॥ येन वा पश्यतीत्यादिना कतुररुः
कामो वशादेत्येतन्नयोन्यास्यपुनस्तमितान्येव सर्वाण्ययपिततद्वत्पाधिद्वारा उपलब्धितस्य प्रज्ञानस्य शुद्धवेत्तन्यस्य नामधेयानि संपद्यते॥
प्रकृष्टं ज्ञानं प्रज्ञानं॥ चेतन्य हि स्वतन्त्रमिमेव तत्त्वकृष्टमेव अधर्मीयाधिसयकवशादप्यकषः प्रतीयते॥ यदा तूपाधिविशिष्टत्वं परि त्यज्यतत्र
उपाधिभि रपलक्षितं शाखाचंद्रन्यायेन विविच्यते॥ तदानीमुपाधिकृतस्याप्यकषस्याभावात्प्रकष एव परिशिष्यते॥ तच्च प्रकृष्टं चेतन्यं सर्वेष्वप्यु
पाधिष्वनुगतमिति कृत्वा तस्यैव मुख्यत्वमिति निर्णयः॥ उपाधिविशिष्टस्य न सत्यमात्मत्वं॥ शुद्धचेतन्यं सैव मुख्यमात्मनत्वमित्यप्येव विवेको ह
हृदारण्यके॥ स एष इह प्रविष्ट इत्यादीनां प्रविष्टजीवात्मानं प्रत्यक्षमात्मन्यते॥ तन्नपश्यं त्य कृत्वा हिसप्राप्ता नेव प्राप्ता नाम भवति॥ वदन्वाकूपश्य

अक्षय्यं पञ्चोत्रं च नो मनसो तानि कर्मणामन्येवेति॥ अयमर्थः देहेनाद्यप्यप्यंतं प्रविष्टं ज्ञानं किं वा श्रुत्याधिकं तमात्मानं विवेकिनः पुरुषाः स्वात्मतया
न पश्यन्ति॥ यस्मात्स आत्मोपाधिविशिष्टः कृत्स्नो न भवति तस्मान्न स्वात्मतया न पश्यन्ति॥ यस्मात्स आत्मोपाधिविशिष्टः कृत्स्नो न भवति तस्मान्न स्वात्मतया
न पश्यन्ति॥ अकृत्स्नत्वमेव कुत इति चेत्॥ तदच्युते प्राणादेव दनेन श्वासं कुर्वन्नेव प्राणापाधिविशिष्टमनया प्राणा नाम की भवति॥ न चासौ वागाद्यपा
धिविशिष्टेष्वन्येति॥ एवं वागादिष्वप्येकैकोपाधिना विशिष्ट इति चेत्॥ अमिषदन्काल एव वागुपाधिकः॥ नृपदर्शनकाल एव वक्षत्र
पाधिकः॥ एवमितराणि॥ कथं ह्येतन्नः कृत्स्नत्वमित्याकांक्षायां प्राणावागाद्यपाधिविशिष्टेष्वपि त्यागेन निरुक्तत्वं प्रत्ययमर्थं हृत्कारण्यक एव
स्मान्नः॥ आत्मेत्येवोपासीता न ह्येतैर्गणैर्कं भवतीति॥ एवमाद्यपाधिविशिष्टैस्तन्यविशेषास्ते सर्वे निरुपाधिक आत्मन्यतर्भवन्ति॥ यथा जलपात्रगताः
सूर्याः सर्वे पितृकल्पना विज्ञानभूते मुखे सूर्ये तर्भवन्ति॥ तद्वत्॥ तदेवं कोयमात्मेत्येतस्मिन्त्वं पदार्थविचारे निरुपाधिक साक्षि चैतन्यप्रज्ञाननामाभि
धेयमात्मेति निर्णयो महितः॥ अथ कतरं स आत्मत्वमिह सत्यं विचारे निर्णयं दर्शयति॥ एष ब्रह्मैष इन्द्र एष प्रजापति रते सर्वदेवा इमानि पञ्च ताम्
महामूतानि पृथिवी वायुः अक्षरं आद्यो न्योती विद्येता नीमानि चक्षुद्रमिश्राणी ववीजानीतराणि वेतराणि चोजानि च जाहजानि च स्रजानि चोद्वि

जानिवाश्वागावः पुरुषाहस्तिनोयत्किंचेदंप्राणिजंगमंचपुनत्रिचपञ्चस्तद्वरं सर्वतत्प्रज्ञानेनमिति॥॥ब्रह्मादिस्तद्वरांतं पञ्चजगदस्ति तत्सर्वप्रज्ञानेन निरुपाधिकत्वेन प्रकृ
ष्टाज्ञानिः प्रज्ञानीयते सर्वजगदानेनेति सृष्टिस्थितिपक्षपक्षव्यवहाराणां मूलकारणानेन प्रज्ञेवनेन यत्पुनरुजगत्सृष्टप्रज्ञानेन अशेषजगतो मूलकारणं मूलं पञ्चैतन्यं त
देवकृताः सभास्तेत्यस्मिन्पक्षे दार्थविवाधमुत्पत्त्यत्वेन निरुक्तमिति तात्पर्यार्थः॥ एष ब्रह्मेत्यनेन पुंलिंगेन ब्रह्मशब्देन हि प्रणमः समावर्तताम इत्यादि
शास्त्रसिद्धिः प्रथमशरीरीववस्ति न तस्य शास्त्रप्रसिद्धिघातपितुमेतच्छब्दः इन्द्रो देवाजः प्रजापतिः॥ एवोक्तं द्रिपते दभिमानी देवनात्मको विराट् देहः॥ सर्व
देवाः अग्निवा स्वादयः॥ एषिद्यादीनि पंचमहाभूतानि प्रसिद्धानि॥ इमानि पंचमहाभूतानि तेन स्पष्टयितीत्यारभ्येतानीत्यातं विवराणां॥ इमानि चान्यानि सूक्ष्मात्मके म
शकपिपीतिकादिदेहेर्मिश्राणा इव शब्दो नर्थकः॥ बीजानि कारणाणि मुष्पादिपिपीलिकांताः सर्वदेहाः स्वयंपवभूतकार्यभूताः संतप्रजातीपदेहांतरहेतुत्वेन बीज
शब्दाभिधेयाः॥ ते पां बीजानाना ज्ञानीयत्वमिताशावेताशावेत्यनेन प्रतिज्ञायते॥ परस्परविलक्षणत्वात्॥ ब्रह्मैतदुक्तानीत्यर्थः॥ अंजानीत्यादिना प्रतिज्ञा
तमेव नानात्वं प्रपञ्चते॥ पक्षिमर्पादिनां उजनिजायजानि मनुष्या गवाश्वादीनि॥ किमिदं शादीनि स्वेदजानि॥ तरुगुल्मादी॥ सुद्रिजानि पथोक्तैस्त्वेव जगत्सृज
नामश्वागावः पुरुषाहस्तिन इत्युदाहृत्य प्रदर्शितं॥ उक्तानामुक्तानां च संग्रहोपसंग्रहार्थं यत्किंचेदंप्राणिशब्दादिवाक्यापदेन उजगदस्य तिष्ठितिलयकारणत्वेन वे

तन्मत्प्रज्ञानेनमितिपदेनसंगृहीतं तदेवविवर्ततेति॥ प्रज्ञानेप्रतिष्ठितं प्रज्ञानेचोक्तं प्रज्ञाप्रतिष्ठेति॥ प्रज्ञानेनिरुद्धाधिकावैतन्येपूर्वोक्तं सर्वनाप्रतिष्ठितं
 तं रज्ज्वोसर्पदिबदारोपितं॥ अनेनोत्पत्तिहेतुत्वमुक्तं लोकः सर्वप्राणिमसूहः प्रज्ञानेजः॥ प्रज्ञाचेतन्यमेवनेत्रं व्यवहारकारणं यस्यासौ प्रज्ञानेजः॥ अनेनस्थितिहेतुत्वमुक्तं॥ प्रज्ञाचेतन्यं प्रतिष्ठातयस्यानप्रतिष्ठितिविहीयतेनेति व्युत्पत्तेः॥ अनेनसंहारहेतुत्वमुक्तं॥ एतावताशाखांताप्रसिद्धं जगज्जन्मस्थितित्वं
 पकारात्वात्संब्रह्मसात्तत्त्वस्यलक्षणमुक्तमवति॥ एवं ब्रह्मणोतिरियाविस्पष्टमामनंति॥ यतोवाइमानिभूतानिजायते॥ येनजातामिजीवंति॥ यत्प्रयंत्यभिसंविशंति॥ तद्विज्यामस्तत्रह्येति॥ तदेवंविचारहेतुनतत्त्वपदार्थोक्तोक्तिः॥ अथमहावाक्येनतयोरेक्यदर्शयति॥ प्रज्ञानं ब्रह्मेति॥ सर्वाण्येवैतानिप्रज्ञानस्य तापमधेयानिभवंतिनिवाक्येनदेहंदिवादिमाक्षिरूपंवेतन्यत्प्रज्ञानत्वंपदार्थरूपंनिर्णयितं तदेवब्रह्मेत्यादिवाक्येनजगत्कारणतया निर्णीतं परब्रह्मनवानयोनिषदेदोस्ति॥ अहंप्रत्ययगम्यत्वाकारेणपदविशेष्यते॥ तदाजीवइत्युच्यते॥ यदाजुशास्त्रप्रतिपाद्यत्वाकारोविशेष्यतस्तदाजीवस्यमिधीयते॥ अतोव्यवहारभेदमात्रंननुतत्त्वतोभेदोस्ति॥ नचैवंसतिप्रत्ययप्रसंगः॥ अब्रह्मपरोक्षत्वोक्त्यावर्त्योभेदेनपदद्वययोगात्॥ एतच्चावाप्तवर्तौविस्पष्टमभिहितं॥ प्रत्ययबोधोयआभातिसौंदर्यानुदलक्षणाः॥ अद्वयानंदश्चप्रत्ययबोधैकलक्षणाः॥ इत्यमन्योन्यतादा

त्वं प्रतिपत्तिर्यदाभवेत्॥ अब्रह्मत्वं त्वमर्थस्यतिवर्तततदेवहि॥ तदर्थस्यपारोक्ष्यं पदैचंकिंतनः॥ एतान्देकरूपेणाप्रत्ययबोधोविशिष्यतइति॥ इत्थंचतुर्थोऽध्यायेसजातोभूतान्यभिव्येक्ष्यदित्यादिनापादात्प्रकारेणसंगृहीतमात्मानत्वमस्मिन्ध्यायेनत्वंपदार्थविचारमुत्तेनप्रपंचितंअथतत्त्वफलज्ञानं दर्शयति॥ स एतेन प्रज्ञेनात्मनास्माद्धोकाडकृपासुखिन्त्वंलोकैःसर्वान्कामानात्मानः समभवत्समभवत्॥ यः पुमान्ज्ञानब्रह्मेत्येवं जानाति स पुमान् एतेन प्रज्ञानेनात्मनोवेतन्यस्वरूपेणास्यमाविर्भवति॥ अतएवविदेहमुक्तिप्रतिष्ठेति॥ तन्मुक्तिप्रतिपादिकमस्मात्त्रोकादित्यादिरूपंवाक्यं पूर्वस्मिन्ध्यायेमाध्यायेत्यात्मात्तं॥ तस्यकारणतस्तत्पुनर्यत्नेनैकस्मिन्त्वविद्योपसंलक्षार्थः॥ समभवदित्याम्योऽध्यायसमाख्यार्थः॥ इतिद्वितीयारण्यकषष्ठाध्यायः॥ षष्ठेनतत्त्वविद्योपरिसमाप्यसप्रज्ञाशक्तिकामंत्रपठति॥ तज्ज्येनसिप्रतिष्ठितामनोमेवाविप्रतिष्ठितमाविशवीमिदं॥ वेदस्यमआशीस्य श्रुतमेमाप्रत्यक्षीरनेनाधीतेनादोरात्रात्सदधाम्यतंवदिष्यामिसत्त्वंवदिष्यामिन्नामवतुनद्वकारमवत्ववतुमामवतुवकारमवतुवकारं॥ यथोक्तं त्वविद्याप्रतिपादिकग्रंथपाठेप्रवृत्तामदीयावाकू सर्वदमनसिप्रतिष्ठितामनसायद्यद्यदजातं विवक्षितं तदेवपठति॥ मनश्चमदीयवाविप्रतिष्ठितं॥ यद्यद्विद्याप्रतिपादिकत्वेनवक्तुंशब्दजातमस्ति तदेवमनसाविदक्ष्यते॥ एवमन्योन्यानुगृहीतेवाङ्मनसीविद्यार्थग्रंथं सांक्ष्येनावधारयितुंशक्नुः॥ मनससावधानत्वाभाववागिन्द्रियसुप्तोन्नतप्रलापादिवद्यत्किंचिदसंगतं ब्रूयात्॥ तथाचवाचः पाठवामावेसतिगद्गदरूपयावाचाविवक्षितं सर्वं

आत्मव.
१८

ध्यावन्नोच्चारयेत्॥ अस्त्यो न्योन्यान कृत्यमस्तित्वेवंप्रार्थयेत्॥ आदिः शब्दस्तत्प्रकाशब्रह्मैवेत्युच्यते॥ प्राज्ञानशब्देन व्यवहृतत्वात्॥ तस्याविर्मूर्तत्वात् तं चाविधेयं आत्मा
 न्मे समदर्शमादिरेवि अविद्यावाराणोपनयनेन प्रकटीभवत्॥ हे वा अयमस्मै समदर्शवेदस्य पथोक्तत्वं विद्याप्रतिपादकस्य ग्रंथस्य अस्तीत्यः आनयने समर्थं भव
 तां मे श्रुतं मया श्रोत्रेणावगतं ग्रंथं तदर्थं ज्ञानं मा प्रहासीः मा परित्यजतु विस्मृतं मा भूदित्यर्थः॥ अनेन गदितेन ग्रंथेन विस्मरारहितेन अहोरात्रानुसंदधामि स
 योजयामि॥ अहनि रात्रौ चालस्य परित्यज्य निरंतरं पठामीत्यर्थः॥ अस्मिन् यठिते ग्रंथे कृतं परमार्थभूतं वस्तु वदिष्यामि विपरीतार्थं वदन् कदाचिदपि मा भूदि
 त्यर्थः॥ कृतं मानसं सत्यं वाचिकं अधिकमनसा वस्तु त्वं विचार्य वाचा वदिष्यामीत्यर्थः॥ कालेशिष्याचार्ययोः पालयामीत्यर्थः॥ तन्मया वक्ष्यामि तत्त्वमात्रं
 समदत्त॥ सम्यग्बोधेन पालयतु॥ तथा तद्ब्रह्म तत्त्ववक्ता माचार्यमवतु॥ बोधकत्वमा मर्थ्यप्रदानेन पालयतु पुनरप्यवतु॥ मामित्याद्युक्तिः फलत्वविषयात्
 र्वसाधनकालेशिष्याचार्ययोः पालने प्रार्थितं॥ इदानीं फलकालेऽपि प्रार्थयेत्॥ तत्र शिष्यस्याविद्याकार्यनिवृत्तिः फलं॥ आचार्यस्य तु तादृश शिष्यदर्शनेन विद्यासं
 प्रदाय प्रवृत्तिपरितोषः फलं॥ अनेन मंत्रपाठेन विद्योत्पत्तेः पुरा विद्याप्रतिबंधका विद्याः परिद्रीयंते॥ विद्योत्पत्तेरूर्ध्वमसंभावना रूपान्तिग्राः परिद्रीयंते॥ अ
 वतु वक्ता रमित्यभ्यासोऽभ्यासमा स्यर्थः॥ इति द्वितीयांशः के समसोऽभ्यासः॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजकाचार्यविद्यारण्यकृतसमासमात्रावेदार्थस्य प्रका
 शेन तमोहादनिवारयन्॥

राम०
१८